

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Neveléstudományi Doktori Iskola
Neveléstudományi Program

Kiss Virág

**A vizuális művészetpedagógia és művészetterápia
összehasonlítása a tanári és terapeuta kompetenciák
tükrében**

Doktori értekezés tézisei

Témavezető:
Bodóczky István DLA

2014. Budapest

Absztrakt

Kutatásom és disszertációm a vizuális művészetpedagógia és művészetterápia összehasonlítását végezte el elméleti, módszertani és történeti szempontból, elsősorban a szakmai kompetenciákat tekintve. Részletes leírását adom mindkét területnek, azok találkozási pontjainak és különbségeinek, ugyanakkor a szakmai diskurzusok és gondolkodásmódok különbségeire is rávilágítok. Kutatásomhoz 38 szakértői interjút készítettem. Ezek kiegészítették a teoretikus összehasonlító elemzés forrásait, emellett egy szűkebb körük részletesebb elemző feldolgozása segítségével megrajzolható volt egy jelenségtérkép a két terület szakmaiságára vonatkozóan.

Kutatásom eredményei összegezve:

- kimutattam és jellemeztem a két szakterület elméleti, történeti és módszertani kapcsolódását, ugyanakkor a szakmai diskurzusok és gondolkodásmódok különbségeire is rávilágítottam
- szakmai interjúgyűjteményt hoztam létre a két terület számos szakértő képviselőjével készült interjúkból, melyek dokumentálják a két területen zajló szakmai munkát, és ezekből a mellékletben gazdag szakmai forrásanyagot adok közre
- módszert dolgoztam ki szakértői interjúim feldolgozásához
- disszertációm széles körű bemutatását és rendszerezését adja a vizuális művészetpedagógia és képzőművészet-terápia elméleti kérdéseinek, történeti és módszertani jellemzőinek, többek között mindkét professzió szakmai rétegződését meghatároztam, és módszertani területeket dolgoztam ki (feladattípusok, reflexióadás)
- széles körű tájékozódást és szakmai diskurzust folytattam a két terület kompetenciahatárai és szerephatárai kérdésében, ami alapján megállapításokat tettem, ehhez kapcsolódóan módszertani javaslatokat is teszek
- megfogalmaztam a kettős, művészetpedagógusi és művészetterapeuta szerep összeolvadó és elkülönülő típusait
- kompetenciahatárról megfogalmaztam, hogy az egy tartomány, viszont a tanár szerepben lévő személyt meglévő pszichoterápiás kompetenciák esetén is megállíthatják a szerephatárok a tanítvánnyal való személyes munkában.

1 Bevezetés

Disszertációm célja a vizuális művészetpedagógia és művészetterápia összehasonlítása volt. Rajztanári képzettségem mellé művészetterápiás képzettséget is szereztem, mert sok évet dolgoztam a két terület határán. Tanulmányaim és személyes szakmai tapasztalataim során is felmerült a kérdés, miben azonos és miben más, és főleg mit kell másképp csinálni a két professzió gyakorlása során, mennyiben kellene azonos illetve különböző szakmai kompetenciák hozzá és hol húzódnak a kompetenciahatárok. E kérdések tudományos igényű megválaszolása a magyar szakmai környezetben is szükségesnek bizonyult. Emellett hangsúlyos része lett disszertációmnak mindkét terület leíró jellegű elméleti bemutatása is hiánypótló jelleggel.

Kutatásom témája szakirodalmi szempontból nehéz helyzetű a vizsgált területek marginális helyzete miatt. Különösen igaz ez a művészetterápiára, amelynek nincsen áttekintő jellegű, rendszerező szakirodalma magyar nyelven, ami a közös szakmai alapokat lerakná. Ezért itt elsősorban angol nyelvű szakirodalom bevonása szükséges volt, bár kutatásom elsősorban a magyarországi pedagógiai és terápiás kontextusban helyezkedik el és értelmezhető. A művészetpedagógiai szakirodalom is tartalmazott hiányokat a vizsgált témával kapcsolatban, ami a feldolgozás szükségességét még indokoltabbá tette.

A nemzetközi szakirodalomban találtam néhány publikációt a két terület összehasonlítására, melyekben megfogalmazódott mind a problémafelvetés relevanciája, mind főbb csomóponti kérdései is. Emellett az is kiderült ezekből, hogy a két terület kapcsolódása a szakmai hagyományok és a történetiség tükrében országonként különbözhet. Ez az elméleti mellett egy rövid történeti feldolgozást is szükségessé tett, hogy a magyar helyzetet ebből a szempontból is fel lehessen tárni.

2 Kutatási kérdések, hipotézisek

Kutatási kérdéseim:

1. Milyen kapcsolatban van egymással, miben hasonlít, és miben különbözik egymástól vizuális művészetpedagógia és művészetterápia, vannak-e átfedő területek?
2. Vannak-e szakmai kompetencia-különbségek, és ha igen, akkor mik azok a két terület között? Vannak-e átfedések?

Kutatásom hipotézisei a kérdéseknek megfelelően:

1. *Vizuális művészetpedagógia és művészetterápia elméleti és fogalmi szinten rendelkezik közös vonásokkal, de el is különíthető egymástól.*
2. *A vizuális művészetterápiának és a művészetpedagógiának vannak történeti kapcsolódási pontjai is egymással, a két terület kölcsönhatásban van.*
3. *Vizuális művészetpedagógia és művészetterápia módszertani szinten rendelkezik közös vonásokkal, de el is különíthető egymástól.*
4. *A kutatás szakértői interjúinak vizsgálata segítségével feltérképezett vizuális művészetpedagógusi és művészetterapeuta szakmai kompetenciaelemek között vannak közösek, de kimutathatók speciálisan művészetpedagógiai vagy művészetterápiás kompetenciák is.*

3 A kutatás jellemzői

Kutatásom *interdiszciplináris* jellegű. A téma három nagy terület – művészet, pedagógia és pszichológia-pszichiátria-pszichoterápia – találkozási tartományában van, ugyanakkor egymástól jelentősen különböző szakmai paradigmarendszere épülő diskurzusokkal dolgozik. Disszertációm a művészeti és a pszichológiai-pszichoterápiás diskurzusok figyelembevételével, de a pedagógiai diskurzus szempontjából írtam meg.

Kutatásom *feltáró* jellegű és *kvalitatív*, a naturalista kutatási paradigmát követi, némiképp a pedagógiai etnográfiára emlékeztet. Emellett elsősorban *teoretikus*, azaz a két területet elméleti módszerekkel hasonlítja össze elméleti, történeti és módszertani szempontból. Az elméleti kutatás kiegészül egy *empirikus* kutatási résszel, amelyben elsősorban szakértői interjúkkal dolgoztam, ezt kérdőívvel és más módszerekkel kiegészítettem.

Szakértői interjúmat a valóság reprezentációinak tekintem, melyekhez *fenomenológiai szemlélettel* és *módszerrel* nyúltam hozzá. Egy összehasonlító esettanulmányt is készítettem az összehasonlító pedagógiai módszerek kutatásomra adaptálásával az összehasonlításnak nem nemzetközi, hanem kultúraközi értelmében.

Az interjúkat az elméleti kutatási részben is használtam, melyek helyenként tartalmilag kiegészítették vagy pótolták a hiányzó szakirodalmat. Összesen 36 szakértői interjút készítettem, ebből 18 erre alkalmas interjút (9 művészetpedagógus és 9 művészetterapeuta) az empirikus vizsgálatban részletesebb elemzésnek vettem alá: kigyűjtöttem és rendszereztem a benne megjelenő kompetencia-elemeket. Kutatásom empirikus részének eredményei nem általánosíthatók, csak az adott csoportra vonatkoztathatók, ugyanakkor megállapításaim további kutatások számára kiindulási alapot jelenthetnek.

Interjúalanyaim a terület olyan originális módszerekkel dolgozó szakértői, akik különböző területeit képviselik a szakmának mindkét részről, munkájukat a szakma és/vagy a piac elismeri, igazolja. Ez az oka annak, hogy a kutatásban névvel szerepelnek, hiszen a megfogalmazott gondolatok személyes szakmai portfóliójuk része, olyan, mint egy műalkotás esetében a művész. Szóbeli megnyilvánulásaik idézését tehát a szakirodalmi hivatkozásokhoz hasonló módon kezelem. Etikai okokból minden név szerint idézett interjúalanyomtól rendelkezem írásbeli nyilatkozattal, egyeztettem velük a név szerinti hivatkozásról.

4. Tartalmi feldolgozás

4.1 Elméleti-fogalmi összehasonlítás és modellek

A művészetpedagógia és a művészetterápia fogalmához vezető alapfogalmak (pedagógia, nevelés, terápia, pszichoterápia, szocioterápia, művészet, személyiség), és az ezekre ráépülő művészetpedagógia és művészetterápia fogalmak értelmezése során úgy találtam, hogy mindkét kutatásomban vizsgált terület tág értelemben ugyan arra a célcsoportra (minden ember) vonatkoztatja tevékenységét, de hangsúlyeltolódás van benne. A művészetpedagógia célcsoportja inkább a gyerekek és fiatalok, míg a művészetterápiáé inkább a valamilyen probléma-szituációban lévő. A két tevékenység alapvető céljai lehetnek különbözőek: a kultúrákövetítés, tudás-átadás a pedagógiában, a gyógyítás és mentálhigiéné a terápiában, de találunk közös célokat is, mint a szocializáció, perszonalizáció, személyiségfejlesztés, önismeret.

Kutatásom témája miatt a szakmai kompetencia és a szerep fogalmát is értelmeztem. Utóbbit azért, mert a szakmai kompetenciahatárok mellett a szerephatárok is befolyásolják, korlátozhatják az adott szakmai tevékenységet.

A művészet-fogalom tekintetében különbséget találtam a két terület között. A művészetterápia egy általánosabb antropológiai jellegű művészet-fogalommal dolgozik, ami szerint a művészet, művészi jellegű önkifejezés egy tevékenységforma, a minden emberben meglévő kreatív potenciál megnyilvánulása. A művészetterápia szempontjából azonban nem lényeges maga a művészet-fogalom, csak a tevékenység, akárminek is hívják azt, a lélekre gyakorolt hatása miatt. A művészetpedagógia alapvető dolga a mindenkori és aktuális művészet-fogalom kialakítása és reflektálása. A művészetnek mind a művészetpedagógiai, mind művészetterápiás helyzetben sajátos szerep-módosító hatása van.

Mind a vizuális művészetpedagógia mind a művészetterápia fogalmának többféle megközelítése ismert. Én a művészetpedagógiát tág értelemben vett *tantárgy-pedagógiaként* kezeltem disszertációmban. A művészetterápia módszerspecifikus pszichoterápia, illetve szocioterápia, emellett fontos jellemzője, hogy egy olyan *módszer*, mely mindenféle területekre, például nevelésre, tanításra és kutatásra is adaptálható.

A két terület elméleti összehasonlítása során különböző rétegeit különítettem el mind a vizuális művészetpedagógia mind a vizuális művészetterápia fogalmának a pedagógia illetve terápia illetve a művészet szakmai rétegződése mentén. Általános formában:

művészet_{több/kevesebb}pedagógia/terápia_{több/kevesebb}

Az egyes rétegek más-más szakmai kompetenciaszinteket jelentenek vagy a művészeti vagy a pedagógiai/terápiás területen. Sajátos problémát okoz egyes fogalmak többszörös jelentésköre a magyar terminológiában, ezek egyszerre használatosak tágabb és szűkebb jelentéskörben. Ilyen maga a művészet fogalma, mely jelenthet minden művészeti ágat és speciálisan a vizuális művészeteket, és ilyen a művészetterápia fogalma, mely a magyar terminológiában egyszerre jelenti az egész szakmaterületet, és annak egyik modelljét (a másik a művészet-pszichoterápia), melyet az angol „art as therapy”/”művészet mint terápia” modellel azonosíthatunk.

2010-es publikációmban (Kiss, 2010) kimutattam az összekapcsolódást, és egy kontinuum létezését a főbb vizuális művészetpedagógia és művészetterápiás modellek terén, melyek a következők:

- művészetterápia:
 - művészet-pszichoterápia/”art in therapy”: a művészet, mint szimbolikus nyelv
 - művészetterápia/”art as therapy”: a művészet mint szublimáció, az alkotó folyamat a hangsúlyos
 - képzőművészeti pedagógiai terápia: pedagógiai eszközökkel terápiás célok és keretek
- művészettel nevelés: a művészet a nevelés és személyiségfejlesztés eszköze
- művészetre nevelés: célja a művészet megtanulása

Ezeknek a modelleknek a mentén fokozatosan tevődik át a hangsúly a személyesről a tárgyra, és ezek a modellek egy kontinuumot alkotnak.

1. táblázat: A három fő modell jellemzése

művészetre nevelés	művészettel nevelés	művészetterápia
<ul style="list-style-type: none"> • művészet a központban 	<ul style="list-style-type: none"> • művészet eszköz és nem cél 	<ul style="list-style-type: none"> • személy a központban
<ul style="list-style-type: none"> • esztétikum a fontos 	<ul style="list-style-type: none"> • problémamegoldás 	<ul style="list-style-type: none"> • folyamat és jelentés a fontos
<ul style="list-style-type: none"> • versenyhelyzet 	<ul style="list-style-type: none"> • szocializáció 	<ul style="list-style-type: none"> • védőtér, biztonság
<ul style="list-style-type: none"> • művészi kontextus 	<ul style="list-style-type: none"> • személyes és művészi kontextus együtt 	<ul style="list-style-type: none"> • személyes kontextus

Összefoglalóan megállapítható, hogy a két terület fogalmi megközelítések szerint nem különül el, hanem egybeér, a nevelés és terapia fogalma átfedésbe hozza őket, köztük hangsúlyeltolódások figyelhetők meg. A művészet fogalma sajátos módosításokat jelent mind a pedagógiai mind a terápiás területen, a két terület művészet-fogalma pedig nem teljesen azonos. Az 1. hipotézist igazoltam.

4.2 Közös történeti csomópontok

A képzőművészet-terápia és a vizuális művészetpedagógia nemzetközi és hazai történetében kerestem és találtam közös csomópontokat, melyekben megragadható a két terület szoros szakmai kapcsolódása. Elsősorban a művészetterápiában található meg a művészetpedagógiai-pedagógiai hatás, illetve háttér. Ezek a kapcsolódások bizonyos történeti csomópontokban erőteljesebbek (reformpedagógia, kortárs művészetpedagógia), emellett számos ismert művészetterapeuta szakmai háttere eredetileg művészetpedagógiai-pedagógiai jellegű. A művészetpedagógiában kevésbé mutatható ki hasonló kapcsolat visszafelé, azonban van néhány közös kiemelkedő képviselő, akit mindkét szakma számon tart.

Az egyik csomópont a reformpedagógiai mozgalom, melyben a két terület több szálon is kapcsolódik. Az önálló reformpedagógiai irányzatként leírt művészetpedagógiai mozgalomban a szabad alkotás kérdése központi jelentőségű, e mozgalomról azonban magyar nyelven minimális és hiányos az információ. Rudolf Steiner, a Waldorf pedagógia és az antropológia saját művészetterápiás módszerrel rendelkezik mind az antropológiai orvoslás területén mind a pedagógiában. A „művészetterápia szülőanyjának” („mother of art therapy”) is nevezett Margaret Naumburg pedagógus volt eredetileg, aki saját reformpedagógiai iskolát alapított (Walden School), tanárai között volt John Dewey és Maria Montessori. Testvére, Florence Cane egyben iskolájának művészetpedagógusa volt, és az első művészetterápiás jellegű könyv megírója az angol nyelvű szakirodalom szerint.

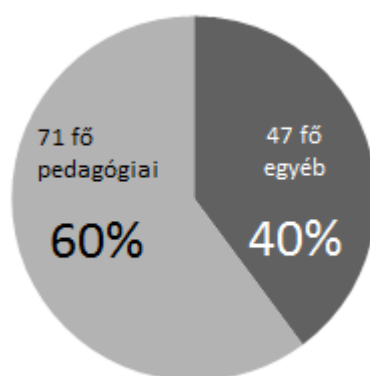
A reformpedagógiai hagyományoknak megfelelően a mai gyermekközpontú és alternatív pedagógiáknak is vannak művészetterápiás kapcsolódásai. A kortárs művészetpedagógia és művészetterápia egy új, másik találkozási pontot jelent. Ez jelen van Magyarországon, de szemlélete még nem terjedt el. E területen az identitás-kérdések, társadalmi kérdések, feminizmus olyan közös problémakört jelentenek, melyben ismét találkozhat a két terület. E találkozás magyar kontextusban is érzékelhető, például a művészetterápiás képzéseken jelen vannak a kortárs művészetpedagógia képviselői, illetve a MOME művészettel nevelés továbbképzésében is találkozni látszik a két terület.

Kutatásomnak ebben a részében vizsgáltam az ismert művészetterapeuták szakmai hátterét, eredeti végzettségét. Több helyen is egymáshoz személyes szinten szorosan kapcsolódó párokban jelentek meg az általam talált, a pedagógiához kapcsolódó művészetterapeuta képviselők: testvérek,

tanítvány-tanár, szülő-gyerek, vezető-beosztott viszonyban (Florence Cane és Margaret Naumburg, Friedl-Dicker Brandeis és Edith Kramer, Franz Cizek és Viktor Löwenfeld, Erik Erikson és Judith Rubin, Carl és Natalie Rogers, Klein Sándor és Klein Izabella, Gerő Zsuzsa és Sándor Éva).

Az ismert magyar művészetterapeuták esetében is több esetben jellemző a művészetpedagógiai háttér. Komáromi Erzsébet Katalin és Platthy István rajztanárok voltak eredetileg, Antalfai Márta gyógypedagógiai végzettséggel kezdte, később lett pszichológus. Sándor Éva gyógypedagógiai alapokon dolgozta ki képzőművészeti pedagógiai terápiáját Löwenfeldhez hasonlóan, ám tőle függetlenül, Gerő Zsuzsa *A gyermekrajzok esztétikuma* című ismert könyvének elaborációs elmélete alapján.

Ide kapcsolódóan térek ki a jelenre vonatkozó számszerű vizsgálatom eredményére. A pécsi művészetterapeuta képzés hallgatóinak adatlapjai alapján az összesen 118 képzőművészet-terapeutából 71 rendelkezett pedagógiai alapképzettséggel, és 47 volt minden egyéb (művész, pszichológus, orvos stb.).

1. ábra: A pécsi képzőművészet-terapeuta képzés pedagógiai alapképzettségeinek aránya

Mindezek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a vizuális művészetterápiának és a művészetpedagógiának vannak történeti kapcsolódási pontjai egymással. A két terület kölcsönhatásban van, ez a kölcsönhatás azonban nem szimmetrikus, a művészetterapeuták esetében mutatható ki pedagógiai szakmai háttér, fordítva nem is elképzelhető, hiszen a képzési feltételek nem teszik lehetővé. A 4. hipotézist igazoltnak találtam, a kölcsönhatás létezik, azonban nem szimmetrikus.

4.3 Módszertani kérdések: keretek, instrukció, reflexió

Módszertani kérdések közül három területet vizsgáltam meg, a művészetpedagógiai és művészetterápiás kereteket, az instrukcióadás-feladatadás és a reflektálás-értékelés módjait.

4.3.1 Keretek

A művészetpedagógiát törvényi, a művészetterápiát szakmai keretek szabályozzák. A keretek rugalmasabbak és koncepciózusabbak a művészetterápia esetén, de a művészetpedagógiai gyakorlatokban is találunk példát ilyen keretezésre. Az interjúk tanúsága szerint a művészetpedagógia személyközpontúság mellett jellemzően tárgyközpontú is, a kétféle fókusz egyszerre van jelen, míg a művészetterápia csak személyközpontú. A keretek és azok módszertani szerepe között jelentős különbség van, azonban egyes gyakorlatok pedagógiai területen is rokonságot mutatnak a keretek és használatuk tekintetében (pl. szerződések) a terápiás keretezéshez.

A művészetpedagógus-művészetterapeuta szerepekben megfigyelhető összeolvadás, és elkülönült változatú együttes jelenlét is:

- a. *elkülönülő*: iskolai művészetterápia: az iskola, mint a professzionális művészetterápia egyik terepe, a művészetterapeuta más személy, mint a művészetpedagógus, vagy más szerepben (is) van.
- b. *összeolvadó 1*: művészeti pedagógiai terápia
- c. *összeolvadó 2*: terápiás hatásokkal és elemekkel tudatosan dolgozó művészetpedagógia, ahol általában a rajztanár képzett művészetterapeuta is
- d. *összeolvadó 3*: terápiás jellegű vagy segítő keretek között (is) zajló művészetpedagógia
- e. ösztönös terápiás hatások a művészetpedagógiában

A művészetpedagógusok közül többen (nem mindenki) kényszerűségből nagy létszámú csoportokkal dolgoznak (30-40 fő), míg a művészetterapeuták sokkal kisebb létszámú (4-10 fő) csoportokkal vagy sokszor egyéni munkában.

4.3.2 Feladatok, instrukciók

Az instrukcióadás, feladatok típusainak széles palettája található meg mind a vizuális művészetpedagógia mind a művészetterápia szakirodalmában mind az interjúkban megjelenő gyakorlatában. Azonos tematikájú feladatoknak különböző változatai léteznek a kötöttség-szabadság és a személyesség mértéke szerint. A művészetterápiában a „legkisebb beavatkozás elve” érvényesül, míg a művészetpedagógiában az, hogy elegendő kihívás legyen a feladatban.

Az feladatadásban a következő típusok jelentek meg az interjúkban mindkét területről összesítve:

- mintakövetés-másolás (pedagógia és terápia)
- axonometria, szerkesztés, geometriai feladatok (pedagógia)
- látvány utáni ábrázolás (pedagógia és terápia)
- tervezés (pedagógia)
- tematikus munka (pedagógia és terápia)
- művészetalapú tanulás: más tárgyi tartalmat tanító feladat (pedagógia)
- narratív, történetmesélő feladat (pedagógia és terápia)
- képzeletvezérelt alkotás (pedagógia és terápia)
- kreatív, problémamegoldó, komplex feladat (pedagógia)
- személyes feladat (pedagógia és terápia)
- technikán, anyagalakításon, percepción alapuló feladat (pedagógia és terápia)
- projektív feladat: asszociációk, szimbólumok, illusztráció... (pedagógia és terápia)
- szabad alkotás (pedagógia és terápia)

A szabad alkotás mind a pedagógiai mind a terápiás gyakorlatban megjelenik, de jellemzőbb az alapelvnek megfelelően a művészetterápiában, művészetpedagógiai megjelenése korlátozott. Művészetpedagógiában a problémamegoldó illetve látvány alapján történő, kötöttebb feladatok jellemzőbbek, de ez is megtalálható a művészetterápiában is terápiás céllal.

Személyességben is van hangsúlyeltolódás, a művészetpedagógia feladatai tárgyra fókuszáltabbak, de bevonhatnak személyes elemeket is, míg a művészetterápiában a személyesség a hangsúlyos. Megkülönböztethetünk személyesség szempontjából direkt és indirekt feladatokat. Az indirekt feladatok több védelmet adnak, alkotójuk személyessége kevésbé nyíltan fejeződik benne ki.

Jellemző indirekt személyes feladattípus a „projektív feladat”, ami valamilyen hívóingerre szabad asszociációinkat, belső képzeleteink kivetítését hívja elő. Hasonló elven működnek, csak

sztemderdizáltak a pszichodiagnosztikából ismert projektív tesztek (pl. Roarschach-teszt) , de léteznek képességmérő projektív tesztek is (pl. Clark teszt). E feladattípusnál gyakran nagy szerepe van a szimbólumoknak. A magyar szakirodalomból ismert Hortoványi (Bergmann) Judit 5 szimbólum feladatsora pedagógiai részről, és Plathy István növényi árnyképeket vetítő projektív módszere mind művészetpedagógiai mind művészetterápiás módszerként. A projektív feladatok esetében mind a pedagógiai mind a terápiás gyakorlatban ajánlott lehetőség a szimbolikus szinten reagálás reflexiós módja, mely az alkotás szimbolikus szintjén fogalmazza meg az alkotó belső érzéseit, viszonyát, és ilyen módon a tudattalan szinten lehet vele dolgozni tudatosulás nélkül. Ez a reflexió és a verbális feldolgozás szintjén is védettséget ad az alkotó számára, emellett a tanár és a terapeuta sem lép át vele szerep- és kompetenciahatárokat.

4.3.3 Reflexió, értékelés, visszajelzés

Az alkotásokra adott reflexió területén is kimutatható a közös eszköztár. A verbális és nonverbális visszajelzések különböző fajtái különíthetők el mind a szakirodalomban, mind az interjúkban. Emellett korábban külön kutatást is folytattam a reflexiós technikák feltérképezésére, melyet publikáltam is angol és magyar nyelven is kutatásom korábbi fázisaiban.

A reflexiók formáit sajátos kommunikációs, pedagógiai és terápiás stratégiák alapján alkalmazza mind a tanár, mind a terapeuta: választ a „reflexiós palettáról” a konkrét helyzetnek és céljának megfelelően. Legfontosabb szerepe a reflexiónak a visszacsatolás és a tükrözés, emellett alakítója és konkrét manifesztuma a pedagógiai és terápiás kapcsolatnak.

A művészetpedagógia szakirodalma a reflektálást vagy visszajelzést az értékelés kategórián belül tárgyalja, és a teljesítményt, az értékítéletet vagy minősítést is hozzárendeli. Az interjúk és a szakirodalom alapján megállapítható, hogy a művészetpedagógia kerüli a negatív értékítéletet, és preferálja a nem értékelő illetve pozitív értékítéletet kifejező visszajelzéseket. A nem értékelő jellegű visszajelzések terén differenciált módszertani megoldásokat ismer, számos formájának leírása található meg a művészetterápiás szakirodalomban.

A visszajelzések, reflexiók verbális és nonverbális formában jelenhetnek meg. A nonverbális reflexiók lehetnek metakommunikációs és testbeszéd jellegűek, emellett a közös alkotás egymásra reflektáló alkotói gesztusai illetve a „belerajzolás” gyakorlata is ide sorolható. A verbális reflexiók szóban, írásban és számszerű formában (százalék vagy osztályzat) is kifejeződhetnek.

A reflexiós formák, a korábban leírtaknak megfelelően, lehetnek értékelő jellegűek, és olyanok, amik nem minősítik azt, amire reflektálnak. A nem minősítő reflexiós módok jellemzően inkább a művészetterápia eszközei, ahogy a pszichológiai interpretációk is, de alkalmazásuk elképzelhető a művészetpedagógiában is. A kérdezés, a szimbolikus szinten reagálás, a különféle hasonlatok és metaforák, a C.G. Jungtól ismert amplifikáció és a kanonizáció, mint az amplifikáció speciális formája, a fenomenológiai jellegű, jelenségszintű visszajelzések és a „strukturális interpretáció” és a már emlegetett szimbolikus szinten reagálás nem minősítő reflexiós technikák. A minősítést tartalmazó reflexiós formák kifejezhetnek közvetlen értékítéletet (dicséret és kritika) illetve korrekciót. Jellemző a hasonlítás valamihez – egymáshoz, önmagához vagy ideáltípushoz.

A dicséret hangsúlyosan megjelent a művészetterápiás interjúkban, szerepével és alkalmazásával kapcsolatban azonban probléma is felmerült. Megfogalmazódott, hogy ez a forma is elvárásokat támaszt, erősítheti az önértékelési problémákat és a megfeleléskénységet, másfelől a sok dicséret annak hitelességét kérőjelezi meg több interjúalany szerint. Ugyanakkor facilitálja az alkotást, és egyes célcsoportok esetében nagyon nagy szükség lehet rá szintén önértékelésük miatt.

Az értékelés pedagógiai kategóriájában a formatív, diagnosztikus és szummatív jelleg különül el. Ezek terápiás kontextusban is értelmezhető kategóriák, a formatív-formáló funkció a terápia során a legkisebb beavatkozás elve miatt kevésbé jellemző, a szummatív jellegű reflexió mindenképpen ajánlott a pedagógia diagnosztikus értékelése pedig a művészetterápia területén pszichodiagnosztikus jelleget ölt, és szerepe nagyon hangsúlyos lehet. Utóbbinak sajátossága, hogy nem kiindulása (mint a művészetpedagógiában), hanem eredménye lehet a művészetterápiás folyamatnak.

A reflexiós paletta, mely tovább bővíülhet további megfigyelések alapján (kategóriái egymással átfedésben lehetnek, azaz egy konkrét reflexió tartozhat egyszerre több kategóriához is).

Non-verbális reflexió:

- metakommunikáció, testbeszéd
- közös alkotás során, rajzi- képi reflexió
- belerajzolás

Verbális reflexió:

- direkt értékelés: dicséret, kritika
- „korrigálás”: javítás
- szimbolikus szinten reagálni: „belemenni a játékba”
- reflektálni a folyamatra
- interjú, kérdezés
- értelmezés, interpretáció (jelentésadás)
 - pozitív interpretáció/”pozitív újrakeretezés”: megtalálni benne a jót
 - negatív interpretáció
 - pszichológiai interpretáció
 - strukturális vagy fenomenológiai interpretáció: jelenségszintű reagálás
- hasonlítás, metafora, asszociáció („mi jut róla eszedbe?”)
 - speciális esetei:
 - amplifikáció: jelentésbővítő asszociáció kulturális analógiák segítségével
 - kanonizált alkotáshoz hasonlítás (speciális amplifikáció)
- összehasonlítás
 - önmagához
 - másokhoz a csoportból
 - ideáltípushoz

A feladatadás/instrukcióadás és a reflektálás/értékelés elemző áttekintéséből kiderült, hogy a művészetterápia nondirektívebb, kevésbé irányító módszerekkel dolgozik mind a feladatadás (szabadabb feladatok preferálása) mind a reflexió (kevésbé kritikus, nem értékelő) tekintetében. A művészetpedagógiában erősebb az irányítás és a kontroll mind a feladatadásban mind a reflexióban, de mindkét terület azonos feladat- és reflexiós palettáról dolgozik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a három terület közül a keretek jelentős különbségeket mutattak, de találhatóak olyan gyakorlatok, ami a két területet összekapcsolják (pl. pedagógiai és terápiás szerződések). Az instrukcióadásban és a reflektálásban nagyobb mértékű átfedés, azonosság mutatható ki. A 3. hipotézist igazoltnak találtam.

1.3.5 Kompetenciaelemek összevetése, és esettanulmány

Kutatásom során 15 kiválasztott interjú részletesebb vizsgálatát végeztem el. Az interjúkban a megjelenő kompetencia-elemeket itemekre bontottam és azonosítóval láttam el. A kapott kompetencia- itemeket csoportosítottam, struktúrába rendeztem, mely a következő kategóriákat adta ki:

1. Személyes működés

Kulcsfogalmak: önismeret reflektivitás, magabiztosság, sajátélmény, szupervízió, felelősség, morális értékek, spiritualitás, döntés, szándék, bátorság-merészség, elköteleződés, szabadság.

2. Tárgyszerű tudások

Kulcsszavak: tárgyszerű ismeretek, kulturális tudás, személyes tudás (tanulóról, kliensről, önmagunkról), társadalmi kontextus, interdiszciplináris, összefüggések meglátása asszociativitás komplexitás

3. Jelenlét, improvizáció, figyelem, spontaneitás

Kulcsszavak: érzékelés, észlelés (észrevenni), figyelem, memória, koncentráció, lényeglátás, kreativitás, rugalmasság, problémamegoldás, játék jelenlét képessége, itt és most, improvizáció, intuíció, spontaneitás

4. Illeszkedés, elfogadás, érzelmek és csoportdinamika, kommunikáció

Kulcsfogalmak: illeszkedés, elfogadás, empátia, hitelesség, kapcsolódások, kötődés, interakciós kapacitás, együttműködés, személyesség, intimitás, adaptivitás, kommunikáció, érzelmek kezelése, csoport- és pszichodinamika, intrapszichés és interperszonális viszonyok, a tanulókról alkotott kép

5. Keretadás, tanár-terapeuta szerep

Kulcsfogalmak: célcsoport, szabályok, határok, szerződés, biztonság, légkör, tárgyi feltételek, szerepek, szervezés, tervezés, dokumentálás

6. Művészeti és módszertani tudás és tapasztalat

Kulcsfogalmak: technika, anyagok, eszközök, instrukció-feladat, reflexió-értékelés, alkotói folyamat értéke, alkotói folyamat beindítása, projekció

A közös struktúrán túl sok fontos szakmai kompetencia-kérdés a részletekben megragadható inkább. Hangsúlyt kapott például a művészetterápiás sajátélmények jelentősége a művészetpedagógiában is. Felmerült a szupervízió szükségessége és hiánya mindkét területre vonatkozóan: a terápiás területen szakmai követelmény, ugyanakkor a gyakorlatban megoldatlan probléma, a pedagógiai terület pedig alig ismeri.

Az empátia, elfogadás, érzelmek kezelése terén a terápiás terület nem csak általánosságokat, hanem konkrét differenciált szakmai meglátásokat és tapasztalatokat fogalmazott meg, például hogy nem sodorhatják el az empátiás érzelmek a terapeutát, akármilyen súlyos helyzetet is hall a kliensétől, ugyanakkor fontos, hogy meg tudja különböztetni a saját érzelmeit és tapasztalatait a kliensétől. A kliens elfogadása a terapeuták számára (is) néha problémát jelent, amivel meg kell küzdenie, törekednie kell rá, saját motivációival pedig tisztában kell lennie. Makacs ellenérzések esetén a klienst más terapeutához kell küldeni. A tanítványokkal és kliensekkel való művészeti munkában a kulturális és személyes tudás szükségessége fogalmazódott meg a terápiában és a pedagógiában is. Mindkét részről megfogalmazódott a jelenlét, az improvizációs képességek, az itt és most, és a figyelem-adás hangsúlyossága. A spontaneitás ugyan szerepet kaphat a pedagógiában is, de erőteljesebben van jelen a terápiás területen interjúim alapján.

Az összehasonlító esettanulmányban L. Ritók Nóra és Platthy István szakmai tevékenységét hasonlítottam össze a velük készített interjúk és kérdőívek illetve publikációik alapján. Azért őket választottam, mert nagyon hasonló célcsoporttal dolgoznak, számos más téren is egyeznek (pl. vezetők, akik egy stábot irányítanak, nagyjából egy időssek, mindketten publikálnak, saját módszerrel dolgoznak), ugyanakkor szakmai gondolkodásmódjuk paradigmáik jelentős különbségeket mutatnak. Az interjúkban L. Ritók Nóra a pedagógia és a szociális terület szakmai nyelvét és gondolkodásmódját használja, míg Platthy Istvánt dominánsan a pszichoterápiás szemlélet és fogalomhasználat jellemzi. Mindketten jól ismerik tanítványaik, klienseik élethelyzetét, képességeit és problémáit, de emellett a személyesség a művészeti munkában L. Ritók Nóra esetében főleg a feladatnak a tanuló személyes érdeklődésére szabását jelenti, míg Platthy István esetében a belső tudattalan világ konfliktusainak megnyilvánulásait. Mindketten értik a módját, hogyan vonják be a gyerekeket, fiatalokat a művészeti munkába, amit mindketten professzionális segítő eszközként alkalmaznak, de más-más stratégiát követnek: egyik esetben a hatás az külvilág és az interperszonális viszonyokra, másik esetben a belső, intrapsichés valóságra irányul elsődlegesen.

*Összességében megállapítható, hogy a kiválasztott interjúk alapján a két terület kompetencia-
itemei azonos struktúrába voltak rendezhetők, de az egyes kategóriák szempontjából eltérések voltak
mennyiségben és részletezettségben a két terület között. A speciális célcsoportokkal való munka
speciális önismereti és önszabályozási illetve illeszkedési-elfogadási kompetenciákat, illetve speciális
kulturális tudást igényel, méghozzá a konkrét adott speciális célcsoportra vonatkozóan. Ez mindkét
területre igaz, de hangsúlyosabban érvényesül a terápiás területen. A szakmai gondolkodásmód
azonosságai és különösen a különbségei jól megragadhatóak voltak az esettanulmányban. A 4.
hipotézist igazoltam.*

1.4 Kutatási eredmények, tézisek

Kutatásomnak számos várt és nem várt eredménye lett, melyek a következők:

- Disszertációm széles körű bemutatását és rendszerezését adja a vizuális művészetpedagógia és képzőművészet-terápia elméleti kérdéseinek, történeti és módszertani jellemzőinek, mivel mindkét területen hiányos ezek megjelenése a magyar szakirodalomban.
- Mindkét professzió szakmai rétegződését meghatároztam.
- Kimutattam és jellemeztem a két szakterület elméleti, történeti és módszertani kapcsolódását, azonosságait és különbségeit is.
- A kutatásom empirikus vizsgálati részében használt szakértői interjúkhoz módszert dolgoztam ki, mely segítségével beazonosítottam a megjelenő szakmai kompetenciaelemeket.
- Kimutattam, hogy a vizsgált szakértői interjúkban megjelenő kompetenciaelemek a vizsgált művészetpedagógusi és művészetterapeuta körre nézve azonos kategóriákba rendezhetők, részletezettségükben ugyanakkor az azonos kategóriákon belül eltérést mutatnak.
- Egy összehasonlító esettanulmányban kimutattam a két alany szakmai szemlélete és módszerei közti jellemző különbséget, melyek a különböző szakmaiságnak, jellemző szakmai gondolkodásmódoknak és terminológiáknak köszönhetőek.
- Kompetenciahatár tekintetében megállapítottam, hogy ez egy tartomány, ahol a személyesség belép a kapcsolatba és elmélyül, ugyanakkor a személyesség önmagában nem jelent pszichoterápiás helyzetet. Emellett a tanár szerepben lévő személyt

meglévő pszichoterápiás kompetenciák esetén is megállíthatják a szerephatárok a tanítvánnyal való személyes munkában. A szerephatár a szerepfelfogástól is függ. Művészeti munkában az indirekt módon személyes feladatok és a szimbolikus szintű reflektálás védelmet jelent a kliens számára, ezért művészetpedagógiai munkában ez javasolt, és a művészetterápiás munkában is jól alkalmazható, egyes területeken szükséges is.

- Megállapítottam, hogy a kettős szakmaiságú embereknél (művészetpedagógus és művészetterapeuta) a két szerep lehet elkülönülő és összeolvadó, és ezeknek is különböző változatai vannak a terápiás és pedagógiai kereteknek megfelelően.

Vizuális művészetpedagógia és művészetterápia táblázatos összehasonlítása a tanulmány végén található.

1.5 Diszkusszió, kitekintés

Kutatásom elméleti áttekintő része hiánypótló jellegű magyar viszonyok között mindkét vizsgált területen. Megállapításaim ugyanakkor, ha kapcsolódnak is a nemzetközi jelenségekhez, erőteljesen a hazai szakmai gondolkodásmódra épülnek, melyek mind a pedagógiában mind a művészetterápiában hordoznak helyi specifikus vonásokat. A kutatás relevanciája és eredményei ezért elsősorban a magyar viszonyokra vonatkoznak.

A vizuális területet vizsgáltam, a más modalitásokkal dolgozó területekkel lehetnek azonosságok és különbségek is. Különbségek eredhetnek a másképpen megkonstruálódott szakmaiságból, de magának a modalitásnak, másik művészeti ágának eltérő jellegéből (pl. időbeli és/vagy térbeli jellegű, pszichére milyen módon hat...)

A kutatásban alapvetően építettem saját művészetpedagógusi és művészetterápiás szakértelmemre. Az interjúzásban számított, hogy mindkét területen van saját szakmai tapasztalatom. Az interjúalanyok kiválasztásában, a hozzájuk fűződő szakmai kapcsolatomban (ahogy ők látnak engem), a feltett kérdésekben az én kutatói jelenlétem és szakmai szemléletmódom hatása meg jelenik.

Gondolatmenetem kifejtése során többször értem el olyan pontra, ahol további kutatás lehetősége merült fel, ezeket az alábbiakban összegzem:

- művészetpedagógiai mozgalom tisztázása a reformpedagógiában
- a művészet-fogalom kérdésének kutatatása (pl. a meglévő interjúk alapján)
- további interjúk készítése a két szakterületről, és egy teljes(ebb)nek tekinthető kép felrajzolása a legismertebb szakértők bevonásával
- a művészetalapú tanulás és kutatás megismerése, kipróbálása, művészetalapú módszerek gyűjtése
- kérdőíves vizsgálattal számszerűsíthető eredmények gyűjtése a vizsgált területekről, pontosabb, mérhető eredmények súlyozásokkal, reprezentativitással
- Összevetni a vizsgált területek képzéseinek kimeneti követelményeit

2. táblázat: Vizuális művészetpedagógia és művészetterápia táblázatos összehasonlítása a kutatás alapján

szempontok	vizuális művészetpedagógia	vizuális művészetterápia
kategória	tantárgypedagógia jellegű fogalom	módszerspecifikus pszichoterápia jellegű, szocioterápia, nonverbális terápia
	terület az iskolai tantárgynál tágabb, és más (pl. szabadidős tevékenység) is lehet	mélyebb személyiségrétegeket érint, mint a szocioterápia
célcsoport	minden ember	minden ember
	gyerek hangsúllyal	probléma vagy betegség hangsúllyal
cél	fejlesztés, szocializáció, kultúraátadás önismeret tanulás	fejlesztés, szocializáció, traumafeldolgozás önismeret, én-erősítés kutatás
	szocializáció perszonalizáció	pszichoterápia szocioterápia
meghatározza	tanterv	terápiás szerződés
	kortárs művészetfelfogás	kliens személyes helyzete
	pedagógiai stílus	terapeuta kompetenciája (művészeti és terápiás)
művészet szerepe	cél is, eszköz is	eszköz, módszer, modalitás
átfedő hatás	terápiás hatás is lehet benne	nevelő hatás is lehet benne tanítás is lehet benne
irányzatok	pedagógiai iskola szerint: hagyományos iskola reformpedagógia alternatív pedagógia adaptív iskola	pszichoterápiás iskola szerint: pszichonalitikusan orientált, humanisztikus, jungiánus (ezekre tudok hazai példát)
	hagyományos rajztanítás, mintakövetés szabad önkifejezésre építő látvány alapján vizuális nyelv vizuális kultúra kortárs vizuális nevelés	első úttörők klasszikus kortárs
nevek (nem szinonimái egymásnak)	vizuális nevelés rajztanítás vizuális művészetpedagógia, művészetoktatás	nonverbális terápia, kreatív terápia, rajzterápia, vizuális művészetterápia, képzőművészet-terápia
	rajztanár vizuális nevelő művészettanár művész-tanár	képzőművészet-terapeuta művészetterapeuta, művészet-pszichoterapeuta művészeti terapeuta
működési mód	teljesítményközpontú, tárgyközpontú, gyerekközpontú	szupportív konfrontatív

modellek	művészettel nevelés művészetre nevelés	art as therapy art in therapy
	művészeti pedagógiai terápia	művészeti pedagógiai terápia
jellemző intézmény	iskola (közsoktatás, művészeti iskolák, szakkörök)	klínikum (egészségügy)
	művészeti múzeum	szociális intézmények, nev.tan, gyermekvédelem
	közművelődési intézmények	iskola (de nem a közoktatás keretében)
részvétel (domináns)	kötelező (közsoktatás)	önkéntes(ebb)
légkör	versenyhelyzet	nincs versenyhelyzet
	kreatív légkör	bizalmi légkör
	Rogers-féle 3-as: empátia, elfogadás, kongruencia	Rogers-féle 3-as: empátia, elfogadás, kongruencia
védettség	bizalmon alapul (nincs garancia)	lélektanilag lezárt tér: titoktartás kötelezettsége, térben és időben körülhatárolt
jellemző reflektálás	esztétikai	alapvetően nem esztétikai
	értékelő, minősítő	nem értékelő
	motivációs célú	személyes jelentés
művészeti munka	alkotás: vizuális problémák mentén, feladatok	alkotás: instrukció, szabad vagy minél szabadabb alkotás,
	adott szempontok, kritériumok	minimális beavatkozás elve
	vizuális képességek fejlesztése	vizuális képességek kihasználása, nonverbális kifejezés előnyei a verbalitással szemben
	technika tanítása	technikai segítségnyújtás, technika tanítása
	kreativitás felszabadítása	kreativitás felszabadítása
	kortárs művészeti kontextus hangsúlyos	kortárs művészeti kontextusnak minimális a szerepe
	befogadás: művészettörténetet, műelemzést értünk inkább	befogadás: főleg saját alkotás és társak alkotásának befogadása
tanár/terapeuta szerep (domináns)	irányító, vezető, facilitáló	facilitáló, minimálisan beavatkozó, támogató
	fókuszban állás	tartalmazó (konténer) megtartó (holding)
	adó	fogadó, kísérő
kompetenciaszint, végzettség alapján	művész-tanár (művész és tanár végzettségű)	művész és művészetterapeuta
	vizuális nevelő (középskolai tanár, egyetemi végzettség)	rajztanár és művészetterapeuta
	vizuális nevelő (ált. iskolai)	művészetterapeuta
	tanító(nő), óvónő	pszichoterapeuta, aki művészetet alkalmaz (nem képzett művész)
	kézműves oktató (nem képzett pedagógus)	művész terápiás szerepben (nem képzett terapeuta)
speciális kompetenciaszükséglet	művészeti diskurzus reflektált ismerete	elfogadás a speciális célcsoportok irányába, érzelmekhez való reflektált viszony

A szerző témával kapcsolatos publikációi:

- Kiss Virág (2010): Művészeti nevelés, művészettel nevelés, művészetterápia, In.: Iskolakultúra, 2010/10., szeparátum, 18-31. old.
- Kiss Virág (2010): Nevelés és terápia a művészet által; reflexió, értékelés (rossz címmel jelent meg, ezen a címen található: Művészetpedagógia vagy művészetterápia?) In.: Új Kutatások a Neveléstudományokban, (az MTA Neveléstudományi Bizottságának sorozata), Törekvések és lehetőségek a XXI. század elején (Szerk.: Kozma Tamás és Perjés István), 81-95. old. Url: <http://mek.oszk.hu/10100/10122/html/index.htm>, Utolsó megtekintés: 2014. június 29.
- Kiss Virág „An image takes more than thousands of words”: The portrait of art therapyreview about film of Judith A. Rubin: Art Therapy Has Many Faces (2004), In.: Confinia Psychopathologica, 2012/1, Recenzió
- Kiss Virág (2013): Művészet és mentálhigiéné, In.: Taní-tani Online, 2013. november 8. Url:http://tani-tani.info/muveszetpedagogia_es_mentalhigiene,
- Virág Kiss (2013): ‘Reflections on drawings in art pedagogy and art therapy’, *Visual Inquiry: Learning & Teaching Art* 2: 1, 55–68. old.
- Kiss, Virág, Bergmann, Judit (2011), ‘Projektív vizuális feladatok’, *A jövő’’ neveléstudománya*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó (kiadás alatt)
- Kiss Virág (2014): A művészet mint nevelés és a nevelés mint művészet, Neveléstudomány online folyóirat, 2014/1, 69-81. old. Url: <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/2014/03/a-muveszet-mint-neveles-a-neveles-mint-muveszet/> , Utolsó megtekintés: 2014. június 29.

Konferencia-előadások, prezentációk:

- Kiss Virág: Művészeti nevelés, művészettel nevelés, művészetterápia, elhangzott: ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola, Hallgatói Konferencia, 2010. május, Budapest
- Kiss Virág- Illés Anikó: Nevelés és terápia a művészet által (Education and therapy through art), elhangzott: 6th SIPE Colloquium, Nemzetközi Művészetterápiás Konferencia 2010. szept. 2-4. Budapest
- Kiss Virág: Művészeti nevelés, Művészettel nevelés, művészetterápia, elhangzott: 2010.november 4. 10. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest
- Kiss Virág: Nevelés és terápia a szimbólumok által, elhangzott: 2010. november 6. "Áramlásban", Művészetterápiás konferencia, Bp.
- Kiss Virág: Nevelés és terápia a művészet által, elhangzott: 2011. febr 5. Taní-tani konferencia, Miskolc
- Kiss Virág: Reflexió, értékelés, elhangzott: ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola, Hallgatói Konferencia, 2011 május, Bp.
- Kiss Virág: Reflexió, értékelés (Reflexion and evaluation) 2. Nevelés és terápia a művészet által (Education and therapy through art), Elhangzott: 2011 június 25-30.: InSea Wolrd Congress, Budapest
- Kiss Virág: Nevelés és terápia a művészet által (Education and therapy through art) 2. Kiss Virág-Balázs Katalin Benigna: A művészetterápia művészetfogalma (The art conception of art therapy), elhangzott: 2011. aug. 28-31. Művészetterápiás Világkongresszus, Budapest

- Kiss Virág: Education and therapy through art, elhangzott: 2011. szept. 30. ELTE - Tyler Art Education Seminar (Dr. Kárpáti Andrea, Dr. Lisa Kay, PhD students from ELTE University, Graduate School for Educational Research, Temple University, Tyler School of Arts students,): (<https://sites.google.com/site/eltetylerarteducationseminar/>)
- Kiss Virág: Projektív vizuális feladatok, elhangzott: 2011. okt. 21. Villámkonferencia, ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola, Neveléstudományi program
- Kiss Virág: Projektív vizuális feladatok, Bálványos Huba emlékkonferencia, Budapest, 2011. dec. 3.
- Kiss Virág - Szabó Csilla: Szupervízió lehetőségei a pedagógiában, elhangzott: 2012. február 3. Tanítói konferencia, Miskolc
- Kiss Virág: Nevelés, fejlesztés és terápia a művészet által, elhangzott 2012. április 12. BMK, „Ability” Art rendezvény, Budapest
- Pintér Sonja Galéria, 2012. október 11. „Lecke pszichológusoknak 2.” Kerekasztal-beszélgetés a doktori kutatásom témájáról
- Kiss Virág: Nevelés, fejlesztés és terápia a művészet által, projektív vizuális feladatok, reflexió-értékelés. Elhangzott: 2012. október 13-14. A Mosoly Alapítvány Mese- és művészetterápiás szakmai találkozója, Budapest
- Művészet és Mentálhigiéné konferencia az Illyés Sándor Szakkollégium szervezésében, kerekasztal-beszélgetés moderálása, 2012. október, Budapest
- Kiss Virág: "Önnek az orra...hmmm....az orra nagy." (Rostand: Cyrano de Bergerac), Projektív feladatok és reflexiók formák a művészetpedagógiában és a művészetterápiában. elhangzott: 2012. dec. 1. InSea utókonferencia, Budapest
- Kiss Virág: Személyesség a hátrányos helyzetű gyerekekkel való munkában. Elhangzott: Tanítói konferencia, Miskolc, 2013. febr. 1.
- Kiss Virág: Supportive application of art in different professional fields/ A művészet különböző szakmaiságú alkalmazása a segítségben, elhangzott: 6th SIPE Colloquium, Nemzetközi Művészetterápiás Konferencia, Budapest, 2013. okt.24.
- Kiss Virág: Reflection style-practise on drawings / Reflexiók stílusgyakorlat rajzokra (workshop) Megvalósult: VII. SIPE Colloquium, Nemzetközi Művészetterápiás Konferencia, Budapest, 2013. okt.25.,
- Kiss Virág: A művészetterápia pedagógiai vonatkozásai. Elhangzott: MPANNI Tudományos Ülés, Budapest, 2013. november 9.
- Kiss Virág: Alkotás, öröklet, elhangzott a „Mi a fene” fesztiválon (Vajda Lajos Stúdió 50 éves), Szentendre, Művészetmalom, 2013. nov. 9.
- Kiss Virág: Application of the visual language in art therapy, Emotion, Expression, Explanation 4th International VLL Conference, VLL-Visual Learning Lab/ A Képi Tanulás Műhelye, BME, Budapest, 2013. november 15-16.

Legfontosabb felhasznált szakirodalom:

Bodóczy István (1998): *Vizuális nevelés 2. Feladatgyűjtemény és tanári kézikönyv a 7-12. évfolyamok számára*, Helikon Kiadó, Budapest

Bodóczy István (2009): A rajz, vizuális kultúra tantárgy helyzete, fejlesztési feladatai, In.: OFI Tudástár, A tanulás és tanítás helyzete, Url.: <http://www.ofi.hu/tudastar/tantargyak-helyzete/rajz-vizualis-kultura>, Utolsó letöltés: 2014. ápr. 30.

Bodóczy István (2012): *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*, VKFA, Budapest

Bush, J. (1997): *The Handbook of School Art Therapy: Introducing Art therapy into a School System*. Springfield, IL: Charles C Thomas.

Csőregi Éva (1991) *Rajzoktatásunk története*. Eidos füzetek, Budapest

Gerő Zsuzsa (1974): *A gyermekrajzok esztétikuma*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Gombocz János és Trencsényi László (2007): *Változatok a pedagógiára*. Okker Kiadó, Budapest

Illés Anikó (2009): Művészetterápia a közoktatásban: elméleti lehetőségek és etikai megfontolások, In: *Új Pedagógiai Szemle* 2009/5-6. 233-240. old.

Juhász Sándor (1991): *Nonverbális pszichoterápiák*, Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest

Kárpáti Andrea (szerk.1995): *A vizuális képességek fejlődése*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Kay, Lisa (2008): Art education pedagogy and practice with adolescent students at-risk in alternative high schools, Northern Illinois University, doktori disszertáció

Klein Sándor (2000): *Gyermekek központú iskola*. Edge , Budapest

Kramer, Edith (1971).: *Art as Therapy with children*, Schocken Books, New York

Naumburg, Margaret (1950): *An Introduction to Art Therapy: Studies of the "Free" Art Expression of Behavior Problem Children and Adolescents As a Means of Diagnosis and Therapy*, Teachers College Press, Teachers College, Columbia University, New York, London

Löwenfeld, Viktor (1947): *Creative and Mental Growth*, The Macmillan Company, New York

Malchiodi, Cathy (1998): *The Art Therapy Sourcebook*, Lowell House, Los Angeles

Malchiodi, Cathy (szerk. 2003): *Handbook of Art Therapy*, The Guilford Press, New York, London

Mihály Ottó (1998) *Bevezetés a nevelésfilozófiába*. Okker Kiadó, Budapest

Read, Herbert (1943/1970): *Education through Art*. Faber, London

Rogers, Carl R., Freiberg H. Jerome (2007): *A tanulás szabadsága*, Edge, Budapest.

Rubin, Judit A. (1998): *Introduction to Art Therapy: Sources & Resources*, Routledge, New York, London

Rubin, Judith A. (1984/2011): *Art of Art Therapy*, Routledge, New York, London

Rubin, J. A. (2005/b): *Child Art Therapy*. 25th Anniversary Edition. John Wiley & Sons, Inc.

Sándor Éva, Horváth Péter (1995): *Képzőművészeti pedagógiai terápia*, ELTE BGGyFK, Budapest

Schuster, Martin (1986), *Kunsttherapie - Die heilende Kraft des Gestaltens*, Taschenbuch, DuMont Buchverlag Verlag, Köln

Sehringer, W.- Vass Z. (szerk. 2005): *Lelki folyamatok dinamikája, a képi világ diagnosztikában és terápiában*, Flaccus, Budapest

Székácsné Vida Mária (1980): *A művészeti nevelés hatásrendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Trencsényi László (2000): *Művészetpedagógia*. Okker Kiadó, Budapest

Trixler Mátyás (2005): Művészetterápia és művészet-pszichoterápia a pszichotikus páciensek komplex terápiájában, In.: Sehringer, W.- Vass Z. (szerk. 2005): *Lelki folyamatok dinamikája, a képi világ diagnosztikában és terápiában*, Flaccus, Budapest, 219-226.old.

Szabó Veronika (szerk. 2012): *Az adaptáció művészete, Kézikönyv a bevándorlók beilleszkedését segítő művészeti módszerekről* (szerk. Szabó Veronika), Ariadne Projekt, Artemisszió Alapítvány, Budapest

Wadeson, Harriet (1976/2010): *Art Psychotherapy*. John Wiley & Sons, Inc. Hoboken, New Jersey

Waller, Diana: Art therapy and children: A review of past and current practice, In.: *Confinia Psychopathologica*, 2011/1. 46-67. old.

Waller, Diane (1984): A consideration of the similarities and differences between art teaching and art therapy, In.: Thessa Dalley (ed.): *Art as Therapy, An introduction to the use of art as a therapeutic technique*, Routledge, New York, London, 1-14. old.